

Fengsler

Bidrag til institusjonsopplysninger i Stavangerkartet.

Av Hans Eyvind Næss

Innledning:

Straffereaksjoner i Norge – kort oversikt.

Norges gamle lover har et omfattende lovverk med tilhørende straffebestemmelser. Hovedintensjonen med dette lovverket var opprinnelig at alle saker var private i den forstand at det var partene seg imellom som løste saken. Om nødvendig skjedde det på tinget og – iallfall fra 100-tallet – med hjelp av en lovkyndig – lovmannens/lagmannens mellomkomst eller avgjørelse (orskurd).

Straff i vår forstand kan en knapt tale om. De fleste saker ble avsluttet gjennom forlik – en avtale mellom partene som vanligvis innebar et oppgjør med penger eller naturalier. Noen få handlinger kunne ikke alltid gjøres opp slik. Både ved drap – særlig mord = lik hemmelig drap (t.eks. giftmord) – og voldtekt kunne det komme på tale med blodhevn og landsforvisning. Hele dette rettsregimet var altså basert på det en kaller kompensasjonsprinsippet. Dette har alltid senere stått som et sentralt element i norsk rettsliv, jfr. de senere forlikstradisjoner både i og utenfor domstolene og siden 1795 med forliksrådene som et særskilt dedikert forum.

Etter hvert som staten og i noen utstrekning den katolske kirke gjorde krav på både lovgivningsrett og rett til å tre inn i sanksjonene, endret strafferegimet langsomt karakter. Dette tok lang tid. Men stat og kirke fikk presise prosentvise andeler av kompensasjonene (bøtene) og satte også i verk egne straffesanksjoner (offentlige henrettelser, forvisningsstraffer, pisking, offentlig skriftmål botsøvelser av forskjellig slag).

Fengsel i vår forstand var ikke i bruk som straff. Derimot ble lovbrytere som ble fanget holdt i forvaring, altså en form for eldre tiders varetektsfengsling, inntil sakene mot dem kunne gjennomføres.

Det gamle regime stod ved lag til etter Reformasjonen i 1537. Så sent som ca. 1600 kunne drapsmenn kjøpe seg fri for gjerningen ved mannebøter om alle involverte parter, Kongen inklusive, var enig i dette. Ved drap forble nødverge frifinnelsesgrunn etter skjønn, noe som blant annet Tormod Torfæus fikk glede av på 1600-tallet.

Ved introduksjonen av mosaisk rett i perioden, en prosess som tok til umiddelbart etter 1537, ble lovbrudd ganske massivt hjemlet i mosebøkene med de der til hørende straffebestemmelser. Følgen var et statlig strafferegime for et stadig antall økende lovbrudd der straffene helt og fullt ble et offentlig anliggende. Dødsstraff stod nå sentralt.

Forvisningsstraffen ble værende. Pisking, lemlestelse og skamstraff (gapestokk, halsjern og lignende ble hyppig anvendt).¹ Den økte straffefølgelse førte til at stadig flere mennesker måtte ”fengsles” slik at de ikke rømte fra lov og dom. En ser spirer til bruk av fengsel som straff idet enkelte lovbrytere ble dømt til hva vi ville kalle ”fengsel på vann og brød” som en

---

¹

sekundærstraff fordi de ikke kunne betale de idømte bøter. I denne perioden ble straffarbeid introdusert som en hyppig anvendt straff. Straffarbeidet hadde en klar samfunnsøkonomisk funksjon. Fangene ble sendt på arbeid der staten kunne nytte deres arbeidskraft gratis. Flåtens verft på Bremerholm (i København) var en fryktet straffarbeidsanstalt. Fordi festningene (bl.a. på Bergenhus, Akershus, og i Kristiansand etter ca 1640) måtte bygges ut og repareres og moderniseres, var festningsarbeid et ofte brukt straffarbeid. Mange fanger ble sendt på arbeid i bergverkene på Østlandet. Dette var ofte menn som var dømt for utenomekteskapelig seksuell atferd med halvsøskenbarn og tremenninger. Kvinnene ble sendt til arbeid på fiskeleiene i Nord-Norge der kvinner var sårt tiltrengt både som arbeidskraft og som en distriktpolitikk for å opprettholde befolkningen.

De nye syn på statens strafferegime som fulgte i kjølvannet av opplysningstiden på 1700-tallet hadde på strafferegimets område som følge at det ble bygget tukthus, forgjengerne til moderne frihetsberøvende fengselsanstalter. Tukthusene skulle ha en forbedrende virkning på fangene men under streng tukt, som blant annet innebar ymse former for straffarbeid. Det moderne fengselsvesen er en følge av reformer i strafferettspleien fra ca. midten av 1800-tallet med noe ulike tiltak forskjellige steder i landet fra ca. 1830 til 1900.

Straffene ble ikke eksekvert i de eldste "varetekts" fengsler, men i full offentlighet. Vi vet at det ble brent dødsdømte trollfolk i Sandviken og at fanger dødsdømt for andre handlinger (som barnemord) ble halshugd i Steilebakken (trolig ca. hjørnet av Stiftelsesbakken og Bergelandsgaten, se Aagaards kart fra 1726). Pisking og gapestokk/halsjern kan ha foregått på Torvet eller på plassen foran kirken. Kakstryking (offentlig pisking) skjedde også i skråningen mellom St. Petri kirke og Hospitalet (på dialekt "spetalsbakken").

Det som her er sagt nevnes for å forstå "fengselsvesenet" i Stavanger.

Lovbrytere som ble anholdt i Rogaland ble vanligvis ført til fogdegårdene der det var fangehull eller i egne bur, kanskje gravet ned i jorden, der fangene satt til rettssak var unnagjort og straff iverksatt. I Stavanger-området ble fanger følgelig ført til Kongsgård der lensherren/amtmanden residerte. Sakene i byen kunne delvis sortere under ham eller under byen ved byfogden.

Fengselet ved Kongsgårdmuren

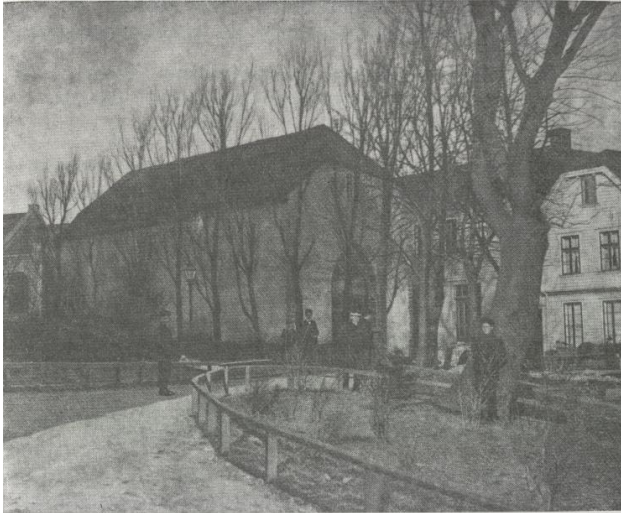
Fengselet i Stavanger var en del av Kongsgårdsområdet. Her ble bygget et fangehull ved Kongsgårdmuren mot Domkirken i 1590. Jan Hendrich Lexow antyder et sted på muren der dette kan ha stått² Stedet er trolig ruiner fra et mindre bygg som hørte til Kirken i middelalderen. Hensikten med dette bygget – som var ”en Liden indmuret Cammer aff graa Kampesteene” var å ha et ”fangehuus – huor och Fangerne vell schulle kunde vehre forvahrit saa di icke schulle kunde vdtbryde heller vndkomme”³

Del av førstøtningsmuren mot domkirkegården. Er de nederste fremspringene steiner rester av den bygning som 1590 ble innredet til byens fengsel? Muren bak treet til venstre er ny.

Fra Stavanger Museums årbok 1960. Olaf A. Ellingsen fot. 1961.

Mariakirken: rådhus og fengsel

Rådhuset 1883.

Den gamle Mariakirken brant – sammen med store deler av byens bygninger i 1633. Kongen gav byen anledning til å sette i stand Mariakirken. I 1636 ble den gamle bygning tatt i bruk igjen, nå som rådhus og fengsel. Salen i byggets nordre ende ble brukt både til rådhus og til tingstue og lagtingsstue (lagmannen bodde rett overfor rådhuset). Så snart bygget ble tatt i bruk, forfalt det gamle middelalderhus i Kongsgården.

Det var flere fangeceller i flere høyder.⁴ Man passerte celledørene med vindusgitter på vei inn til rådhusalen og tingsalen. En liten følelse av hvordan dette artet seg kan en få ved besøk i Byporten i Bergen, der en har bevart fengselscellene fra denne tiden. Der passerer en også cellene rett innenfor byggets inngangsport. I forbindelse med et offentlig krav om forbedring av fengselsforhold i 1793 ble opplyst at den ene cellen, som var gravd ned i jorden, ikke var mer enn $2 \frac{5}{8}$ alen høy (ca. 1,60) ”saa at det er umulig for et Menneske af Almindelig Høide

at staae oprett paa Fødderne uden tillige i en nedbøyet Stilling”⁵ I 1807 var det 5 ”Arrest –Kammere” i rådhusbygningen. I 1827 får vi vite at fengselet hadde fire faste og en løs seng, fire feltjern, to fotjern, en lang lenke, et håndjern, alt med tilhørende hengelås og en tommeskrue.

Hust i bakgrunnen til høyre er rådstuen, den tidligere Mariakirken. Annet hus fra venstre er det nye fengsel og arrestlokale som sto ferdig i 1864. Bildet er fra boken ”Bilder fra en svunnen tid”, Dreyer Forlag.

Varetektsfengsling kunne være en tortur som overgikk selve straffen. Marte Olsdatter, som ble tiltalt for barnemord i 1712, satt i en av disse cellene i fem år, før saken endelig ble pådømt i Høyesterett. Da ble hun halshogd. Mange forsøkte å rømme og det er kjent mange synlige spor etter fluktforsøkene.

Spinnehuset i Lille Urgate

Stavanger hadde ikke slike festninger som Christiania, Kristiansand, Bergen, Trondheim og andre byer. Personer dømt til tvangsarbeid ble sendt til Bremerholm eller – om straffen var tvangsarbeid på ”nærmeste festning” – til Bergen eller Kristiansand. Dette medførte krevende fangetransporter. Det finnes flere kilder som gir kunnskap om dette.

Staten bygget en rekke tukthus som følge av den nye strafferettssynet på 1700-tallet. Disse tvangsarbeidsanstaltene hadde forskjellige navn, ”børnehus”, ”spinnehus” og ”manufakturhus”. De var alle tukthus. De representerte en ny type institusjoner, men hadde også opphav i institusjoner som så dagens lys på 1600-tallet. Disse institusjonene var ikke bare straffeanstalter. De representerte også et tiltak for å løse fattigdomsproblemet og det ordensproblem som fattige løsgjengere ofte representerte. Trondheim hadde fått ”børnehus” allerede i 1639, Bergen i 1646. Christiania tukthus ble tatt i bruk i 1741 og var allerede oppført da Kongen utstedte en egen forordning om tukthus i 1741.

Stavanger fikk aldri tukthus av den anstaltkarakter som en finner i flere andre norske byer. Men byen fikk på et sent tidspunkt en institusjon for kvinner, et såkalt ”spinnehus”, - det ble også kalt ”arbeidshus” - altså en kombinert arbeidsanstalt for dømte kvinner og et sted der ”løse” kvinner kunne plasseres av ordens- eller fattigdomsmessige årsaker. Dette spinnehuset vet vi relativt lite om. ”Stavanger Byes Spindehus” var en toetasjes bygning med 3 værelser, en kakkelovn og kjøkken med skorsten, ca. 9 m. langt og 5,5, m. bredt. Det hadde altså en grunnflate på ca. 50 kvm. Huset lå i Lille Urgaten, på vestre side (der Dressman i dag har butikk). Lille Urgaten er gateløpet inn av Prostebakken mellom Skagengaten og Kirkegaten. Huset ble kjøpt av Stavanger fattigvesen av Peder Jonsen Bore i 1799; skjøtet var datert 1.3. 1799 og tgl. 4.3. 11799 det offentlige ca. 1798. Det var opprinnelig et våningshus som frem til 1797 ble eid av en Peder Johnsen Bore. Bore og hustruen betinget seg fordi de var ”gamle og skrøbelige Folk” å kunne bo uten utgifter i huset til sin død.

Fattigvesenet kjøpte huset med det formål å være ”et Fattig Arbejds- og Spindehus”; lenger ute i skjøtet kalles det ”Stavanger Byes Spinde- og arbeidsanstalt”.

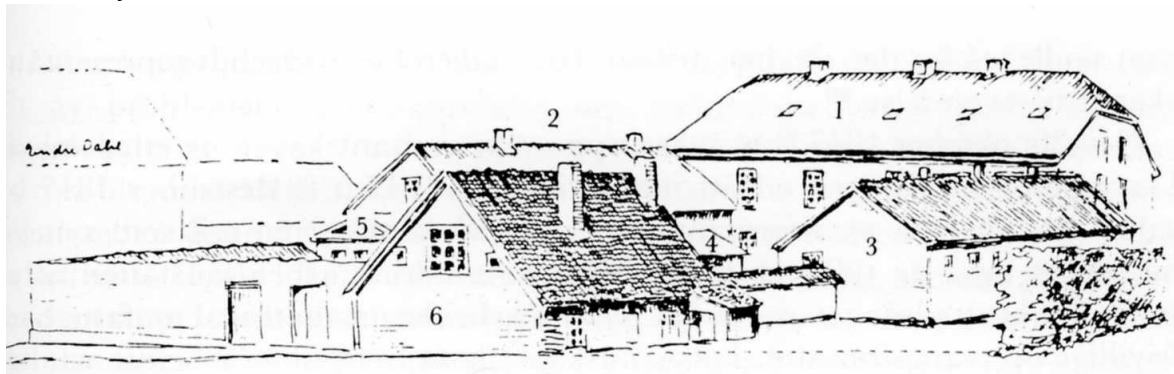
I Lille Urgate var det i 1801 bare fire hus. Ett var spinnehuset. Forstanderinnen het Marie A.E. Behs (f. ca. 1743). Hennes hus var lå vis-a-vis spinnehuset. Hun er nevnt både i 1801 og 1807. Vevermesteren for arbeidet i spinnehuset var Christian Sandberg (f. ca. 1771) som var nabo til forstanderinnen. Sandberg til tilkalt til Stavanger med den ene oppgave å være spinnehusets ”linned- og dreiels vævemester” med attest fra oldermannen i København. I 1801 var det åtte kvinner i huset. En av dem bodde sammen med sin far og hans fjerde (!) kone. Fire av dem var spinnersker, altså ikke innsatte som utførte spinnearbeid. Dessuten var det en ”vevepike”. Alle kvinnene var ugifte.

Spinnehuset er registrert i branntaksprotokollen. Bygningen var ikke utsatt for bygningsmessige endringer gjennom årene. Huset var i funksjon i 1846. I 1856 er innført at dette huset var blitt revet. Funksjonen var overtatt av Den kombinerte innretning.

Spinnehuset er derfor trolig revet omkring 1848, altså straks etter at ”Den kombinerte” ble tatt i bruk.

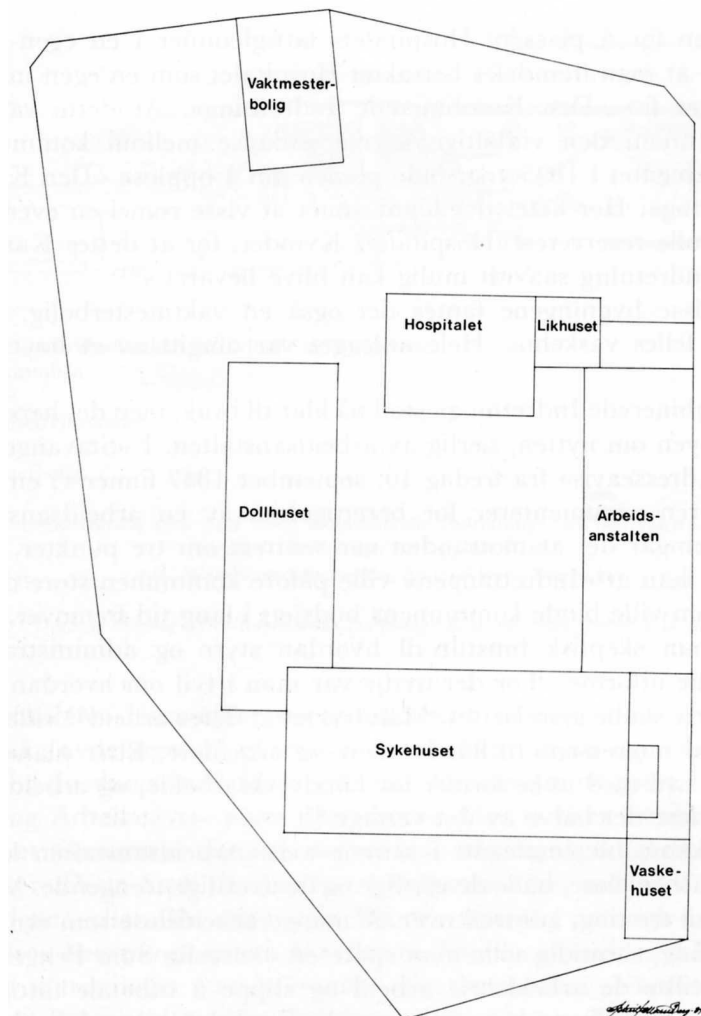
Arbeidsanstalten i "Den kombinerede indretning"

1. Sykehuset

2. Arbeidsanstalten
3. Dollhuset
4. Spindehuset/Hospitalet
5. Likhuset
6. Vaktmesterbolig

Oversiktstegning som viser "Den kombinerede Indretning" slik som da den sto ferdig i 1847 til den ble oppløst i 1897. +G. Warebergs privatarkiv, Statsarkivet i Stavanger. Fra Stavanger Museums Årbok 1980.

Plantegning over "Den kombinerede Indretning" slik den så ut da den sto ferdig i 1847. Tegnet av Astrid Hölland Berg på grunnlag av K. T. Torstrups oppmålinger 1863-1867. Fra Stavanger Museums Årbok 1980.

Behovet for en arbeidsanstalt, altså en institusjon av den karakter som var bygget i andre byer, ble stadig mer åpenbart i Stavanger. De få cellene i det gamle rådhus og de få arbeidsplassene i spindehuset dekket ikke behovene. En hovedårsak var den svært sterke befolkningsøkningen i Stavanger i første halvdel av 1800-tallet. Den var sterkere enn i noen annen norsk by. I 1801 var folketallet ca. 2500, i 1865 16700. Det var et behov for ete steder der dømt av begge kjønn kunne plasseres og der løse elementer kunne innsettes for kortere eller lengre tid. Løsningen ble "Den kombinerede Indretning". Stavanger formannskap vedtok et

kolumbi egg ved at de i 1839 vedtok å bygge et anlegg som kombinerte ”en Arbejds Anstalte i forbindelse med Sygehuus og Daarekiste” I arbeidsantsalten kunne plasseres kortidsdømte, tiggere, løsarbeidere og personer belastet med ”Drukkenskap” og ”Dovenskap, Uorden, Uhygge og Laster”. Det gamle hospital fra middelalderen ble revet og den nye anstalt bygget. Arbeidene ble påbegynt i 1842 og ”Den kombinerede” stod ferdig i 1847. I parentes nevnes at den nye hospitalsbygning også omtales som ”Spindehuset”, noe som ikke må lede til forveksling med det eldre spinnehuset i Lille Urgaten. Den kombinerede skulle ikke minst fungere som ”Tvangsarbeidshus”. I 1859 var antall innsatte 38 menn og 10 kvinner, i 1875 99 menn og 42 kvinner.⁶ Forholdene i anstalten ble etter hvert så sterkt kritisert, sterkest av Alexander L. Kielland i årene 1889-1892, at anstalten ble avviklet. Det ble da bygget et stort moderne sykehus som stod ferdig i 1897 (i Musègaten) og et stort arbeidshus i Hillevåg. Selve fengselsfunksjonen forble i byens to fengsler, i Kongsgt. 2 og Lagårdsveien 43, se neste avsnitt. For fattige og arbeidsløse ble det bygget en stor arbeidsgård i Hillevåg. Den uheldige blanding av fattige og lovbrøtere opphørte dermed omsider.

Fengselet på Torvet

Bilde av brannkorpset foran fengselet i 1910.

I 1864-1865 ble det bygget nytt rådhus og fengsel rett vis-a-vis det gamle rådhuset (Mariakirken). Arkitekt Fredrik von der Lippe tegnet en ny innredning i 1865-1865 i den gamle bygning. Da ble det brannstasjon i det gamle rådhus. Bygningen ble revet i 1883. Arkitekt von der Lippe hadde selv tegnet den nye bygning som ble oppført i 1864/1865.

Adressen var Kongsgt. 2. Huset var – analogt med det gamle rådhus innredet både som rådhus (kommuneadministrasjon) og fengsel, men da med rom i kjelleren for fyllearranter. Denne bygningen og nabobygningen, Stavanger Sparekasses murhus, ble revet i 1960/1961 for å gi plass til Sparekassens nybygg som, ble innviet 12.3. 1962. Fengselsvesenet hadde etter 1901 til disposisjon både fengslet i Kongsgt. Og fengslet på Lagårdsveien. Kommunens administrasjon ble etter 1901 flyttet til Den kombinerede anstalts

bygninger som ble istandsatt om oinnredet til nytt formål. Dit flyttet også kommunebiblioteket. Kommuneadministrasjon og bibliotek flyttet i 1963 til nybygg i Kleiva, Bibliotekbygget, kalt Rådhuset etter at biblioteket flyttet til Kulturhuset på Sølvberget.

Fengselet på Lagårdsveien

Det gamle fengselet på Lagårdsveien fra 1862.

Nytt ordinært fengsel for lovbrøtere dømt til fengselstraff ble bygget på Lagårdsveien med adresse Lagårdsveien 43. Det ble oppført etter typetegninger utarbeidet av arkitektene Schirmer & von Hanno. ”Bygningen er stilistisk beslektet med enkle ...industribygninger i upusset tegl”. Fengslet på Lagårdsveien var i bruk til 1964. Da ble de innsatte flyttet over til det nye fengslet på Finnstad. Etter den tid har huset blitt restaurert og har vært i bruk som sosialt tilbud til flere grupper vanskeligstilte og drevet som ideell virksomhet av privatpersoner.

Stavanger Fengsel (Finnestad)

Stavanger kretsfengsel på Finnestad ble bygget og tatt i bruk i 1964. Fengslet ble gjenstand for en omfattende modernisering i 2001. Siden 2001 heter institusjonen Stavanger fengsel. Kapasiteten ble økt og fasilitetene for de innsatte sterkt forbedret med det mål å forbedre kriminalomsorgen. Etter ombygningen har fengslet 10 rom for kvinner og 76 for menn.